

DİLÇİLİK

ATALAR SÖZLƏRİ VƏ ZƏRBİ MƏSƏLLƏRDƏ ETNOPSIXOLİNGVİSTİK TƏZAHÜRLƏRİNİN TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ş.V.QASIMOVA
Bakı Dövlət Universiteti

*Psixolinqvistika insanın mənəvi
aləmi haqqında elmdir.*

H.Şteyntal

Dil psixoloji müşahidələrin obyektidir.

Psixolinqvistika dil işarələrinin vasitəsilə məlumatın (fikrin) kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması prosesini öyrənməklə məşğul olur. Məlumatın kodlaşdırılması və dekodlaşdırılması müəyyən təfəkkür prosesi əsasında baş verdiyindən psixolinqvistika bu prosesi də öyrənməli olur. Məlumatın kodlaşdırılması dil strukturu qanunlarına əsasən meydana gəldiyindən psixolinqvistika bu qanunları da öyrənməyi lazım bilir.

Məlumdur ki, məna ifadə edən söz işarə adlanır. Dilin digər işarələri cərgəsində xüsusi işarə olan söz bir neçə planda semioloji dəyərliliyə (valentliyə) yəni, ümumiləşdirmə, birləşdirmə, adlandırma, məlumat vermə, danışan və dinləyənin hissələrini ifadə etmə kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Sözü geniş mənasında «işarə» dedikdə əlamətlər, siqnallar, simptomlar, simvollar, şərti işarələr və əsl işarələr – dil işarələri başa düşülür. Çoxfunksiyalı söz asanlıqla gah morfem, gah cümlə vəzifəsində, gah da, xüsusilə sabit birləşmələrin bir ünsürü kimi işlənməsinin nəticəsi olaraq o dilin ümumi strukturunda ən əsas, başlıca yer tutur.

Beləliklə, atalar sözü və zərbi məsəllərin psixolinqvistik təhlilində dil strukturu qanunlarından biri kimi sözü semantik strukturu və leksik-semantik səviyyə təliminə isnad olunur.

Tənbəl işçiyə yüngül çəkil də ağır gələr. (Alman)
Tənbəl bir işi iki dəfə görər. (Başqırd)
Tənbəlliyin dalınca xəstəlik gələr. (Amxar)
Tənbəl adam qorxaq olar. (Məngöl)
Tənbəllik yoxsulluğun anasıdır. (Assuri)

Cəmiyyətdə insanın mənfi psixoloji xarakterini əks etdirən *tənbəl* sözü misralardakı başqa sözlərlə qarşılıqlı münasibət yaradaraq ifadələrin anlaşılmasına sadəcə əsas olur. *Tənbəl* sözünün antonimi olan müsbət

mənəli *zəhmət* sözünün daxili məzmunu, onun müxtəlif sözlərlə qarşılıqlı ifadəsi psixoloji etnik xüsusiyyətlər əsasında bir-birindən fərqli ifadə tərzlərində təzahür edir.

Zəhmət dost artırır, qeybət – düşmən. (Özbək)

Hərəkət, hərəkətdə – bərəkət. (Rus)

Zəhmət yiyəsi – hörmət yiyəsi. (Tatar)

Zəhmət səadətə atasıdır. (Alman)

Zəhmət – həyatın duzudur. (Amxar)

Əzab sevincin mənbəyidir. (Yapon)

Namuslu əmək tapdansa da zay olmaz. (Kürd)

Əvvəl kar – sonra yar. (Türk)

Oturan adamdan səadət uzaq olar. (Assuri)

Çalışanın cürəbəcürə bəxtəvərliyi

Tənbəlin təkcə bədbəxtliyi. (Aşanti)

Nümunələrdə *zəhmət* sözünün yaratdığı semantik məna çalarları daha məzmunlu, daha dərinidir. Müsbət mənəli söz müəyyən dərəcədə etnosun xarakterində daha canlı, yığcam, həyatın maddi əsasını təşkil edən zəhmətin insan həyatındakı rolunu və s. kimi münasibətləri bildirir.

Atalar sözü və zərbi məsələlərdə igid, igidlik demək olar ki, birmənəli anlayış olmaqla diqqəti cəlb edir. Bu anlayış bir şəxsə, bir ailəyə, bir kollektivə deyil, bütün bir xalq üçün ən qiymətli dəyər hesab olunur, həmçinin onun hər xalqın dilində çoxlu miqdarda məna variantları yaranmışdır.

İgid özü üçün doğulur, özgələr üçün ölür. (Tatar)

İgid bir sözü iki dəfə deməz. (Qaraqalpaq)

Atı qamçı qovar igidi həya. (Başqırd)

İgidin fəndi olmasa tez basılır. (Adıgey)

İgid evdə doğular, döyüş meydanında ölür

Bahadırlar döyüşmənin dostlaşmazlar. (Qırğız)

İgidin kunu yüz ata bərabərdir,

Ad-sanı – yüz min ata (kun–köhnə adətə görə qan bahası). (Qırğız)

Bir igidə yetmiş hünər də azdır. (Özbək)

Bala qədrini ana bilər, igid qədrini – el. (Tatar)

Batır savaşda bilinər (batır - igid). (Türkmən)

İgidin kasıbı namusdan bay olar. (Türkmən)

İgid adam yavanı bağışlaya bilər,

Yava adam igidi – yox. (Kürd)

Aslan yatağında, igid – çağında. (Türk)

Bu nümunələrdə xalqların eyni anlama olan münasibətlərində etnik psixoloji xüsusiyyətlər səciyyələnir. Bu əlamətlərə türk mənşəli xalqlarla müqayisədə başqa xalqlarda az təsadüf olunur. Sözlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə leksik-semantik səviyyənin struktur səciyyəsini nümayiş etdirir.

İnsanın əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərini əks etdirən vicdan, ləyaqət, şərəf, namus, həya, abır, qeyrət, iman, ar və s. kimi sözlər leksik-semantik söz qrupları, müqayisə mənaları yaratmaqla bərabər dillərdə söyləmin dəyərliyin də (valentliyini) ifadə etmiş olur. Məfhumlar dilin fəlsəfi tərəfi ilə əlaqədar olduğundan dillərdə tam eyni mənanı deyil,

məfhumun sözlə ifadəsində, mənalınma funksiyasında müəyyən fərqli çalarlar, nüanslar yaratmış olur. Nəticədə sözün hansısa dil sistemindəki leksik mənası genişlənə və darala bilər.

Vicdan rahatlığı sərvətdən qiymətlidir. (Bənqal)
Ad batınca var-dövlət batsın. (Tailand)
Yaxşı ad – insan üçün sərvətdir. (Bənqal)
Şərəfi itirmək – hər şeyi itirməkdir. (Alman)
Şərəfi itməkdən beli qırılmaq yaxşıdır. (Monqol)
Həya getsə bəla gələr. (Ərəb)
Həya olmayan yerdə namus da olmaz. (Alman)
Abır-həyalı üçündür. (Lak)
Su ilə hər şey yuyulur, namusdan başqa. (Gürcü)
Qeyrət dəmir zənciri üzər. (Özbək)
Namus üçün əfqan oda da atılar. (Əfqan)
Namusu itə atdılar – yemədi. (Kürd)
Kişi sər verər, sirr verməz. (Fars)

Xalqın ruhu hər şeydən əvvəl dildə, sonra xasiyyət və adətdə, qanun və rəftarda, ənənə və mahnılarda təzahür edir. Bu atalar sözlərinin bəziləri sadə deyim tərzində ifadə olunursa, digərləri isə hansısa xalqın etnopsixoloji xüsusiyyətlərini daha qabarıq əks etdirir. Monqollara xas olan «şərəfi itməkdən beli qırılmaq yaxşıdır» atalar sözünün hansısa bir tarixi məzmunu vardır. Yəni monqollarda sərkərdə məğlub olduqda dərin psixoloji bir qəhrəmanlıq nümunəsi kimi onun edamı öz arzusuna görə, belin sındırılması ilə icra olunurdu.

Həya getsə bəla gələr, namus üçün əfqan oda da atılar; Kişi sər verər, sirr verməz və s. atalar sözləri də öz etnik psixolinqvistik tutumuna görə diqqəti cəlb edir.

Obyektiv aləm insan şüurunda güzgüdəki kimi əks olunmur. Bu prosesdə praktik münasibət, praktikada əldə edilmiş qənaətlər müəyyən etnik-psixoloji keçiddən sonra dil formasına düşmüş ideal dəyər kimi sosial funksiyası sayəsində gerçəkləşir.

Səbr – həyatdır. (Lak)
Dözəninki gətirər. (Gürcü)
Dünya səbr üstündə dayanıb. (Kürd)
Səbr partlamadı, səbirsizlik partladı. (Udmurd)
Susmaq da bir vergidir. (Monqol) və s.

nümunələrdə səbr anlamının insan cəmiyyətindəki çox mühüm dəyəri, rolu ifadə olunur.

Əslində eyni bir məfhumun müxtəlif ifadə formalarından danışmaq mümkündür. *Səbr* sözündə müxtəlif dövr, zaman, məkan, şərait, vəziyyət və s. ilə əlaqədar xalqların həyat təcrübəsi nəticəsində yaranmış bu nümunələrdə etnik psixolinqvistik deyim tərzləri özünü göstərir.

Səbrdə qızıl gizlənilib. (Osetin)
Dözən – dəmiri də üzər. (Tatar)
Səbrin sonu saf qızıl. (Türkmən)
Təkcə tələ elmi azdır, səbr də gərəkdir. (Vyetnam)
Səbr hər dərdə dərmandır, amma səbrə dərman yoxdur. (Ərəb)

Əsl səbrlilik çox az adamlarda olur. (Yapon)
Sözü yeddi dəfə udmaq lazımdır. (Fars)
O adamın qarmağına balıq düşür ki, o, gözləyə bilir. (Fin)
Səbr özü acıdır, meyvəsi – şirin. (Xindi) və s.

nümunələrdə müəyyən qədər məzmun yaxınlığı olmaqla bərabər insanın şüur və hisslərində əks olunmuş hər şeyin sözə hopması və sözdə toplanması müşahidə olunur.

Dil təfəkkürün ifadə forması olmaqla bərabər onun özünün də məzmunu vardır və o, təfəkkür məzmunundan fərqlənir. Şüurda əks olunmuş gerçəklik özünəməxsus bir tərzdə dil hadisəsinə çevrilir, rəngarəng dil mənzərəsi yaranır.

Psixolinqvistika tədqiqatçıları xalq ruhunun mahiyyətini araşdırarkən belə nəticəyə gəlirlər ki, bu sahədə ayrıca fərdi yox, insan cəmiyyətinin özünü tədqiqat obyektinə etmək zəruridir. Xalqın daxili ruhu və fəaliyyətində baş verən qanunları kəşf etmək, xalqın mənəvi keyfiyyətlərinin yaranması və pozulmasının səbəblərini meydana çıxarmaq əsas məqsəd olmalıdır. Xalqın ruhu hər şeydən əvvəl dildə, sonra isə xasiyyət və adətdə, qanun və rəftarda, ənənə və mahnılarda təzahür edir.

Validəyn övlad münasibətlərinə aid olan, onu əks etdirən atalar sözləri və zərbi məsəllərinin özü də cəmiyyətdə həmişə öz aktuallığı, mürəkkəbliyi ilə fərqlənən milli-etnik, sosioloji-psixoloji məsələlərdəndir. Həyatın müxtəlif sahələri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif məzmunlar, anlayışlar yaradır, yozumlar birmənalı yox, fərdi, subyektiv də ola bilər.

Oğulu qızdan üstün tutma. (Əfqan)
Ver ata-anaya, versin oğula;
Vermə oğula; verməz ata-anaya. (Gürcü)
Bir ananın yeddi uşağa çəkdiyi qayğı,
Yeddi uşağın bir anaya çəkdiyi qayğıdan çox olur. (Rus)
Ana fikri bala yanında, bala fikri – biyabanda. (Tatar)
Oğul evləndi – ananın beli əyildi,
Qız ərə getdi – düzəldi. (Çeçen)
Ata evində anan yoxsa, getmə. (Əfqan)
Ana uşaqları yedirəndə səma və dəniz kimi səxavətli olur;
Uşaqlar ananı yedirəndə hər günü hesab edirlər. (Vyetnam)
Bacı qardaşdan ötrü öldü,
Qardaş bacıdan ötrü yox. (Gürcü) və s.

Bu göstərilən atalar sözləri və zərbi məsəllərin hərəsinin müxtəlif münasibətlər ifadə etməsindən əlavə, onların yaranmaları, bir motivlə bağlı olmaları insan fəaliyyətinin başlıca xüsusiyyətlərini ifadə edir. Bu sözləmlərin törəmə prosesi çoxsəviyyəli, çoxmərhləli mürəkkəb bir prosesdir.

Qabir oğul ata mindirər, naqabil atdan – endirər. (Özbək)
Yaxşı oğul ata ürəyini sevindirər. (Çeçen)
Ana öyrədən uşaq diribaş, ata öyrədən ağıllı olar. (Vyetnam)
Anaya baxıb qızı, ataya baxıb oğulu tanıyrlar. (Əfqan)
Uşağı ərköyün böyütmək onu atmağa bərabərdir. (Yapon)
Ata-ana sağdır hörmət elə, ölüb – xatırla. (Koreya)

Müxtəlif xalqlara məxsus bu nümunələrdə bəzən sadə deyim tərzü, bəzən də müəyyən dərəcədə etnosun psixologiyası, həyat təcrübəsi ilə əlaqədar daha mürəkkəb, müəmmalı deyim tərzləri müşahidə olunur. Məna anlayışı özlüyündə mürəkkəb münasibətlər sistemi hesab olunduğundan bu nümunələri də anlam anlayışına əsaslanaraq nisbi dərəcədə müxtəlif yozumlarla təhlil etmək olar. Nitq davranışları sistemi dilçiliyin obyektı olduğundan və nitqin fərdiliyi prinsipinə əsaslanaraq hər hansısa obyektə münasibətdə hər bir deyim tərzinin, ifadə tərzinin özünəməxsusluğu real hadisədir.

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ

Ш.В.ГАСИМОВА

РЕЗЮМЕ

В статье "Типологические особенности этнолингвистических представлений в пословицах и поговорках" выявляются специфические особенности разнообразных оттенков противопоставления объективного субъективным отношениям, наблюдающимся во многих сферах человеческого общества.

TYPOLOGICAL PARTICULARITIES OF ETHNOPSICHOLOGICAL MANIFESTATIONS OF THE PROVERBS AND SAYINGS

Sh.V.QASIMOVA

SUMMARY

In article "Typologic particularities of ethnolinguistic manifestations of the proverbs and sayings" have revealed the varied tone contrapositions' specific particularities of the objective subjective relations developing in many directions of the public life.